

דבר הגורם לממון (א)

מקורות - (א) קונטרס דינא דגרמי עמודות טו-טז "והוי יודע... דמי", [שבועות לב. "מתני' דלא... לאו כממון דמי"], פסחים כט-כט: "דתניא האוכל... לאו כממון דמי", קצות סימן שפ"ו סוף סק"ז.

(ב) בבא מציעא נו-נו: - המשנה, שבועות מב: "ואלו דברים... אין נשבעין עליהן", בבא מציעא נח-נח: "תני תנא... מבעמיתו וכחש".

(ג) כתובות לד. "שור הנסקל... כממון דמי", קונטרס דינא דגרמי עמודות יג-טו "אשתכח... לדר' שמעון", בבא קמא עא: תוס' ד"ה וסבר, בבא קמא צח. ראב"ד ד"ה והשתא, ד"ה מיהו, ד"ה אי נמי.

א. פתיחה

המינוח 'דבר הגורם לממון' מופיע בש"ס במספר הקשרים. ההקשר שבו אנו רוצים לדון, על רקע דינא דגרמי, מתחבר לסוגייה מרכזית של דיני שומרים. בסוגייה זו נידון מצב שבו אדם גורם לחבירו להפסיד ממון. אך לפחות בשני מקומות בש"ס מובא המינוח של דבר הגורם לממון בהקשר שונה.

למשל, בגמ' בשבועות לב. נאמר שעד אחד מוגדר כדבר הגורם לממון. רש"י על אתר מבאר שעד אחד עשוי להוביל לחיוב ממון, משום שהאדם שמעידים נגדו יעדיף לשלם ולא להסתכן בשבועה. אך המינוח 'דבר הגורם לממון' בהקשר של הגמ' בשבועות, שונה מן המינוח הרגיל של דבר הגורם לממון.

גם בפסחים כט-כט: מופיע מונח זה של דבר הגורם לממון, וגם שם לפי רוב הראשונים מדובר בהקשר שונה. הסוגייה דנה בחיובי מעילה לגבי אדם האוכל חמץ של הקדש בתוך הפסח עצמו :

"דתניא - האוכל חמץ של הקדש במועד מעל, ויש אומרים לא מעל... והכא בהא קמיפלגי - בדבר הגורם לממון כממון דמי. מאן דאמר מעל קסבר דבר הגורם לממון כממון דמי, ומאן דאמר לא מעל קסבר דבר הגורם לממון לאו כממון דמי..."
(פסחים כט.-כט:)

לפי אפשרות זו, תולה הגמ' את מחלוקת התנאים בברייתא בשאלת המעמד ההלכתי של דבר הגורם לממון. אך גם כאן, בדומה לגמ' בשבועות לב, מדובר במינוח נפרד שאינו דומה לסוגיות הרגילות של דבר הגורם לממון.

החמץ מוגדר כדבר הגורם לממון, היות שאי אפשר להנות מגופו. יתכן שאפשר לפדותו או להנות ממנו לאחר הפסח, ואז נאמר ש'כממון דמי'. יתכן שנטען שאי אפשר לעשות איתו דבר (או שאין מתחשבים במעמדו לאחר הפסח¹), ולכן 'לאו כממון דמי'. על כל פנים, אין כאן תרחיש שבו אדם גורם לחבירו להתחייב ממון כפי שנידון בסוגיות של דיני שמירה סביב המונח של דבר הגורם לממון.

ראוי לציין שהניתוק בין סוגיית פסחים כט.-כט: לבין הסוגיות הרגילות של דבר הגורם לממון, תקף רק לפי רוב הראשונים. אך בעה"מ בפסחים אכן ניסה לקשור בין הסוגיות הרגילות של דבר הגורם לממון לגמ' בפסחים :

"... ואשכחן חמץ בפסח שהוא גורם לממון, כגון גול חמץ ועבר עליו הפסח ובא אחר ואכלו או שגנבו, שגרם לו הפסד ממון... והכא נמי באוכל חמץ של הקדש שהבעלים חייבין באחריותו - שהוא גורם לבעלים תשלומי ממון, הילכך בר דמים הוא ובר מעילה הוא..."

(בעה"מ פסחים ז: באלפס)

אך העמדתו של בעה"מ אינה הולמת את פשטות הגמ'. בגמ' לא נכנסים לעניין של הקדש שהבעלים חייבים באחריותו, והמינוח של דבר הגורם לממון בגמ' בפסחים שונה מהמינוח המקביל בסוגיות של חיוב אחריות².

1 מיקוד סוגיית הגמ' במשמעות המעמד הממוני של חפץ לאחר זמן, בא לידי ביטוי בולט בדברי רש"י בפסחים. הקצות בסימן שפ"ו סק"ז מפתח דיון בנושא זה, בעיקר על רקע הסוגייה בפסחים כט.-כט: והמהלך של רש"י בה.

2 עיין בנקודה זו בדברי הקצות בסימן שפ"ו סוף סק"ז. הקצות מקשה על פרשנותו של בעה"מ לסוגיית הגמ' - "והנה ראיתי לבעל המאור דמפרש שם... דמיירי באוכל חמץ של הקדש שהקדישו הבעלים ובאחריות, ומש"ה ה"ל דבר גורם לממון... אלא דלא ירדנו לכוונה בהא דתני מעל, ומה ענין מעילה לזה? כיון דההפסד הוא לבעלים שהקדישו באחריות, ולישנא דמעל משמע קרן וחומש ואשם דהוא להקדש..."

הרמב"ן בקונטרסו עמד על הפרדת המונחים 'דבר הגורם לממון' בהופעותיהם השונות בש"ס. את ההפרדה הלוגית תומך הרמב"ן גם בשיקול גמרתו. לטענת הרמב"ן, יש לנתק את הסוגיות בשבועות ובפסחים מהדיון הרגיל בדבר הגורם לממון, היות שאין בהן איזכור למחלוקת התנאים בנושא. ממילא ניתן להבין שמדובר בהן במושג שונה באופיו :

"זהו יודע שלשון דבר הגורם לממון כממון דמי הוזכר בתלמוד על דרכים רבים, דמאי דאמרינן בהאי פירקא שלש שבועות הן... התם לענין קרבן שבועה איתמר... דהא רבה מספקא ליה לענין גול חמץ ועבר עליו הפסח ונשבע... ורבה נמי לא אמר פלוגת דר"ש ורבנן כדקאמר לענין תשלומין..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודות טו-טז)

ב. קדשים שחייב באחריותן

במספר מקומות בש"ס נחלקו ר' שמעון וחכמים בנוגע לקדשים שחייב באחריותן. התשתית העקרונית המוסכמת על כל הדעות, יונקת מכך שהקדש מופקע ממספר הלכות. למשל, המשנה בב"מ נו. קובעת שאין אונאה להקדשות. במשנה בשבועות מב: מבואר שאין נשבעין על הקדשות. בשני המקומות נאמר גם שאין חיובי קנס למיניהם ביחס להקדשות.

כאמור, תשתית עקרונית זו מקובלת על כולם. אך בעוד שחכמים מחילים אותה על כל מרחב הקדשים, מחלק ר' שמעון בין קדשים שחייב באחריותן לבין קדשים שאינו חייב באחריותן :

"... ר' שמעון אומר - קדשים שחייב באחריותן נשבעין עליהן, ושאינו חייב באחריותן אין נשבעין עליהן..."

(שבועות מב:)

במקומות שבהם יש חיוב אחריות, נוצרת פגיעה ממונית כלפי המקדיש. למשל, אם אדם נודר בהמה לקרבן ואתה גונב את הבהמה, פגעת בסופו של דבר באדם עצמו. שהרי הוא יאלץ להביא בהמה אחרת. במקרים אלו, לטענת ר' שמעון, יש חיוב תשלומין כלפי אותו אדם. חיוב זה יתאפיין במרכיבים נוספים של חיובי ממון כמו שבועה, כפל, אונאה וכדומה.

דבריו של ר' שמעון עשויים להיות מובנים מסברה. אף על פי כן, יש בהם מימד של חידוש, ומשום כך רואה הגמ' צורך לתמוך את דעת ר' שמעון בלימוד מפסוק. כך, למשל, נאמר בפרק הזהב לעניין אונאה :

"... הכי קאמר - קדשים שחייב באחריותן חייב, דאיתרבו מ'בה' וכחש'. ושאינו חייב באחריותן פטור, דאימעיט מ'בעמיתו וכחש' "

(בבא מציעא נח:)

ראוי להדגיש נקודה משמעותית, הנוגעת לאופי החידוש בדברי ר' שמעון. לשם הבנתה יש להתבונן בטיב ההפקעה של הקדש מהלכות של דיני ממונות. הפטורים הממוניים של ההקדש, עשויים להתפרש בשתי צורות :

צורה אחת - כדין בבעלים.

צורה שניה - כדין בחפצא.

דין בבעלים פירושו שממעטים הקדש מכל מיני הלכות בדיני ממונות, היות שאין בעלים מוגדר שאפשר לדון עימו ולפניו. דין בחפצא פירושו שהלכות רבות אינן ישימות בהקדש היות שלחפצא יש תכונות קדושתיות מיוחדות המונעות את חלותן של ההלכות הללו.³

הלכות מסוימות עשויות להסתוו תחת פטור הקדש כדין בבעלים, והלכות אחרות מסווגות תחת ההבנה של פטורי הקדש כדין בחפצא. הלכות רבות יכולות, כמובן, לחבוש שני כובעים. כלומר, נוכל לעצב במקומות המתאימים מודל של שני דינים ביחס לפטור הקדש.

אם באנו לבחון את חידושו של ר' שמעון, הרי שדבריו הגיוניים כל עוד מדברים על פטורי הקדש כדין בבעלים. ר' שמעון מחדש שכאשר יש חיובי אחריות, הופך ההדיוט לבעלים על ההקדש ברמה מסוימת. לפיכך, במצבים הללו יש לנו בעלים וחלים מחדש כל דיני הממונות שתלויים בקיומה של בעלות ממונית בידי הדיוט. אך כאשר עוסקים בפטורי הקדש כדין בחפצא, נוצר קושי ביישום של שיטת ר' שמעון. מדוע לומר שזהותו הקדושתית של ההקדש שינתה את עורה כאשר דנים בקדשים שחייב באחריותן? יתכן, כמובן, שלצורך חידוש שכזה נחוץ הפסוק שמביאה הגמ' לטובת ר' שמעון. מכל מקום, כאן ודאי מדובר בחידוש גדול למדי.

³ ניתן לציין דוגמאות רבות לכפילות זו. עיין למשל בריטב"א בב"מ פז: ד"ה רעך. הריטב"א מנסה לנמק את הצורך בפסוק מיוחד למיעוט הקדש מדין אכילת פועל בכרם, ואת אי ההסתפקות של הגמ' בעובדה שבהקדש יש מעילה. לטענת הריטב"א, הפסוק נחוץ כדי להפקיע פועל מממון הקדש שהוא חולין בזהותו.

ניתן להבין שלפי הריטב"א מתייחס המיעוט של 'רעך' לדין הבעלים של הקדש, ואילו הקדש כחפצא ממועט מאכילת פועל בגין איסור מעילה. עיין בהקשר זה גם בדיונו הנרחב של הגר"ח בהלכות מעילה ח/א.

ניתן להבין שלדעת ר' שמעון אין מושג של פטור הקדש כדין בחפצא. את כל פטורי ההקדש הרגילים יפרש ר' שמעון בערוץ של דין בבעלים. אינדיקציה לאפשרות שכזו, בוקעת ועולה במקרי הגבול. מקרי הגבול הם מצד אחד ממון הקדש שהוא חולין בזהותו כחפצא, ומצד שני ממון הדיוט שיש בו קדושה.

הדוגמה הקלאסית לממון הדיוט שיש בו קדושה היא הדוגמה של פסולי המוקדשין. דוגמה לתרחיש הנגדי של ממון הקדש שהוא חולין בזהותו, מובאת במעילה יד. ובב"מ נז: בדברי שמואל⁴. הגמ' מסבירה שכאשר היו בונים בנייני הקדש, היה הגיזבר קונה את האבנים אך משאיר אותן במעמד של חולין. זאת על מנת שהאומנים הבונים לא יהנו מן האבנים, ולא ימעלו בהן.

נוכל לומר שלדעת ר' שמעון אין פטורי ממון בהקדשות כפטורי חפצא. אולם אם לא נרצה לעשות כן, נצטרך לומר שהדינים של קדשים שחייב באחריותן מסוגלים להשפיע גם על הגדרת זהות החפצא. באמירה כזו, כפי שביארנו לעיל, יש פן חידוש משמעותי.

ג. גרמי ודבר הגורם לממון

הדיון המרכזי בדבר הגורם לממון מופיע במספר סוגיות מקבילות בש"ס. דיון זה נושק לדיון בדיני גרמי, והוא עשוי לשפוך אור על התחום של גרמי. מדובר בהקשר של דיני שומרים, ובהקשר זה נוצר מצב שבו אדם גורם הפסד ממוני לחבירו בדרך עקיפה. מצב זה מקביל במידה רבה למצבים של גרמי.

עד כמה קרוב הדיון בדבר הגורם לממון לדיון בגרמי? בנקודה זו, ככל הנראה, נחלקו הראשונים. הרמב"ן בקונטרסו מציין שיש להפריד בין המושגים הללו. הפרדה זו מנומקת הן במישור הסברתי, והן בטיעון טקסטואלי :

”ואע”ג דקיימא לן כר”מ, לא קיימא לן כר”ש דאמר י’הגורם לממון כממון דמי, ולא מיתליא חדא בחברתה...”

(קונטרס דינא דגרמי עמודות יג-יד)

לדעת הרמב"ן אלו מושגים שונים, והוא שואב הוכחה לדעתו מלשון הסוגייה. בגמ' בכתובות לד. מנסים להעמיד את ר' מאיר הן כר' יעקב והן כר' שמעון, על מנת להגיע לדיון מסויים. מדוע צריך להעמיד את ר' מאיר כר' שמעון? כנראה, כך טוען הרמב"ן, שעצם דעתו העקרונית של ר' מאיר לדון דינא דגרמי אינה מועילה. חייבים להעמיד אותו כר' שמעון, שמעלה טיעון נוסף ושונה ביחס לדבר הגורם לממון.

4 דוגמאות נוספות ניתן למצוא בכנסת הראשונים במעילה יג, אות [ק].

באופן דומה, הרמב"ן מוכיח בתחילת הקונטרס שרק ר' מאיר דן דינא דגרמי, ולא ר' שמעון. ממילא, ברור ששיטתו של ר' שמעון בדבר הגורם לממון אינה קשורה לגרמי ואינה מובילה לעמדה המחייבת בגרמי.

אך מהראב"ד משתמע שיש זיקה מהותית בין שני המושגים הללו. הדבר מתעורר על רקע שיקולי פסיקה. כידוע, אנו פוסקים כר' מאיר. חרף זאת, דוחה הר"ף להלכה את דעת ר' שמעון, ועל כך תוהה הראב"ד :

"והשתא, כיון דסבירא לן דאפילו בשורף שטר חייב, כל שכן בדבר שעיקרו ממון חייב. אלמא - הלכה כר' שמעון בדבר הגורם לממון שהוא חייב. והרב ר' יצחק ז"ל לא פסק כר' שמעון, ולא ידענא מאי טעמא..."

(בבא קמא צח. ראב"ד ד"ה והשתא)

אמנם, בהמשך דבריו מנסח הראב"ד אפשרויות שונות של הפרדה בין ר' מאיר לבין ר' שמעון. אך ההפרדה המוצעת בראב"ד רחוקה מאד מן ההפרדה שמנסח הרמב"ן. גם לאחר שהראב"ד מציע את הצעותיו, מתקבל הרושם שיש קשר משמעותי בין דעת ר' מאיר ודעת ר' שמעון.

את הדבר ניתן לבחון בסוגייה בכתובות, ובסוגייה המקבילה במרובה. בב"ק עא. נאמר שלפי ר' מאיר יש חיוב ארבעה וחמישה בשור הנסקל. כלומר, אדם הגונב שור הנסקל וטובחו או מוכרו, חייב לשלם לבעליו פי חמישה. זאת חרף העובדה ששור הנסקל מוגדר כאיסורי הנאה. הגמ' מבארת נקודה זו על ידי העמדת ר' מאיר בשיטותיהם של ר' יעקב ור' שמעון :

"אמר רבא - הכא במאי עסקינן? כגון שמסרו לשומר, והזיק בבית שומר, והועד בבית שומר, ונגמר דינו בבית שומר. ור"מ סבר לה כרבי יעקב וס"ל כר' שמעון. סבר לה כרבי יעקב דאמר - אף משנגמר דינו החזירו שומר לבעלים מוחזר. וסבר לה כרבי שמעון דאמר - דבר הגורם לממון כממון דמי..."

(בבא קמא עא:)

השילוב המנצח, בין דעת ר' יעקב ודעת ר' שמעון, מניב חיוב ארבעה וחמישה בשור הנסקל. התאמת דעות התנאים הללו מלמדת על כך שהגנב פגע בשומר מבחינה ממונית, ועל כן ניתן לחייבו בקנס של ארבעה וחמישה.

את הדברים הללו מעמידה הגמ' בדעתו של ר' מאיר. בנקודה זו מעוררים התוס' על אתר והרמב"ן בקונטרסו, את שאלת היחס בין דינא דגרמי לבין דבר הגורם לממון. כידוע, ר' מאיר סבור שדנים דינא דגרמי. מדוע, אם כן, נחוצה העמדתו כר' שמעון לעניין דבר הגורם לממון? שאלה זו עשויה לעלות בשני ניסוחים :

ניסוח אחד - מתוך הבנה שיש התאמה בין מאן דדאין דינא דגרמי ובין מי שמחייב בדבר הגורם לממון.

ניסוח שני - מתוך הבנה שמדובר בדינים נפרדים, אלא שלמאן דדאין דינא דגרמי יש לחייב מקל וחומר בכל אותם מקומות שמחייב ר' שמעון. הניסוח השני משתמע מלשון קושייתם של התוס':

"תימה - דליל למימר דסבר כרבי שמעון? לימא דר' מאיר לטעמיה, דדאין דינא דגרמי, דכל שכן דמחייב בדבר הגורם לממון..."

(בבא קמא עא: תוס' ד"ה וסבר)

את יסוד ה'קל וחומר' שבין מאן דדאין דינא דגרמי למאן דמחייב בדבר הגורם לממון, לומדים התוס' מסוגיית הגוזל עצים. בגמ' בב"ק צח. טוען רבה שהשורף שטרו של חבירו פטור. בדף צח: מעלה הגמ' אפשרות שדברי רבה לא תקפים לפי שיטת ר' שמעון. אך אפשרות זו נדחית:

"... אימר דשמעת ליה לרבי שמעון דבר הגורם לממון כממון דמי, בדבר שעיקרו ממון... בדבר שאין עיקרו ממון מי אמרינן?..."

(בבא קמא צח:)

למסקנה משתמע שגם ר' שמעון יפטור את השורף שטרותיו של חבירו. זאת אף על פי שר' מאיר, הדין דינא דגרמי, מחייב במקרה כזה. ממילא ניתן להסיק שכוחו של המחייב בדינא דגרמי חזק יותר מכוחו של המחייב בדבר הגורם לממון. לתוס' יש שני תירוצים לקושייתם. בתירוץ הראשון הם מסבירים כיצד יתכן שר' מאיר יחייב בדינא דגרמי ואף על פי כן יפטור במקרה של 'דבר הגורם לממון' כפי שהוא מפורט במרובה. לפי הנחת המקשן, וגם לפי התירוץ הראשון, ניתן ברמה העקרונית לחייב ארבעה וחמישה מדין גרמי. אך לפי התירוץ השני של התוס', ובמקביל - לפי עמדתו של הרמב"ן בקונטרס - ההכרח בהעמדת ר' מאיר כר' שמעון נובע מהצורך לחייב ארבעה וחמישה. זאת מתוך הנחה שמדינא דגרמי לא ניתן לחייב אלא בקרן בלבד:

"... דעד כאן לא דיינינן דינא דגרמי אלא לשלם לו מה שהפסיד ממנו, אבל למהוי כממון - לא, הילכך אי טבח שור הנסקל לא משלם תשלומי ארבעה וחמישה, דלאו כממון דמי..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה יד)

יסוד הדברים הוא בכך שחייב גרמי הוא חיוב של מזיק. חיוב ארבעה וחמישה לא נאמר כלפי מזיק אלא כלפי גנב. לפיכך, ר' מאיר היה מחייב בתרחיש של הגמ' במרובה

גם ללא העמדתו כר' שמעון, אך חיוב זה היה חיוב של מזיק והיקפו היה כשיעור הקרן בלבד. אם רוצים למלא אחר דברי הברייתא ולהבין את החיוב בארבעה וחמישה, יש הכרח להיתלות בדעת ר' שמעון ביחס לדבר הגורם לממון.

כאמור, התוס' בתירוצם הראשון פונים לכיוון שונה. מפנייה זו ניתן להסיק שעקרונית היה ניתן להגיע לחיוב ארבעה וחמישה גם מתוך יסודות החיוב של גרמי. יתכן שאפשרות עקרונית זו תלויה במחלוקת הבסיסית שבין הרמב"ן לבין הריצב"א ביחס לאופיו של גרמי כדינא או כקנסא.

לאמור - לפי קו המחשבה של הריצב"א ודאי שאין מה לדבר על חיוב ארבעה וחמישה בגרמי. לדעת הריצב"א מדובר בחיוב מזיק עצמאי הנובע מיצירת הפסד, ואפילו אם נחדש בצורה כלשהי שמדובר בערוץ חיוב מדאורייתא, ודאי שמעולם לא נאמר כלפיו הדין של ארבעה וחמישה.

לעומת זאת, אם נקצין את קו החשיבה של הרמב"ן, יתכן שנוכל להגיע לחיוב ארבעה וחמישה גם מדין גרמי. חידושו של הרמב"ן הוא שהגורם כעושה. נוכל לצעוד צעד נוסף קדימה, ולומר שהגורם לגנוב כגונב. אם נהיה מוכנים לגלוש מכאן לחיובי גנב, ולא להישאר במסגרות של חיובי נזיקין, נוכל להעלות על הדעת חיוב ארבעה וחמישה הנסמך על שיטתו של ר' מאיר, שדאין דינא דגרמי.